

The secret of counterparthood of Fateh al-Ketab with Holy Quran in verse 87 Surah Hejr

Syed. Kamal Hosseini¹ / Abdulwahid Motahari²

1. Assistant professor of group of Commentary and Quranic Sciences,
al-Mostafa International University, Qom, Iran.

s.k.hosseini113@gmail.com

2. educated from level Four, al-Mostafa International University, Qom, Iran.

asiairantehran@mihanmail.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>The blessed surah Hamd which is one the short chapters of Holy Quran, and it is "Saba'n Menal Mathani" according to verse 87 surah Hejr by expression of Allah's Messenger, it is equal to whole Holy Quran. By comparing these two chapters, the main question is that what is the secret of equality of this surah Hamd with whole Holy Quran? This research by using descriptive-analytical method, aims to discover the secret of counterparthood of this surah with whole Holy Quran. From the expressions: "Saba'n Menal Mathani" and "wa al-Qoran al-A'zeem" in verse 87 of chapter Hejr, and traditions of Infallible Ones which described this surah in this way: a favor for Allah's Messenger, a counterpart for Holy Quran, reciting it prevents Holy Quran to be abandoned, equals whole Holy Quran, will be gained that exclusivity of praise and Lordship to the Lord, expressing the faith regarding to the Creator and Hereafter, seeking the guidance and companionship with chosen servants of Allah, either throughout the Holy Quran is the axis of the education and reflected as well in surah Hamd as three pillars.</p>
<p>Received: 2024.04.13</p> <p>Accepted: 2024.06.22</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Fatehah al-Ketab, Saba'n Menal Mathani, Counterparthood of chapter Hamd with Quran, verse 87 of Hejr</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Hosseini, S.K., Motahari, A. (2024). The secret of counterparthood of Fateh al-Ketab with Holy Quran in verse 87 Surah Hejr. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15(2), 75-97. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.51</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.51</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

Allah's Messenger mentioned the equity of "Great Quran" and "Saba'n Menal Mathani" the verse 87 of Chapter Hejr, as a favor which Allah Almighty bestowed upon us. Subject of Great Quran is very clear, but about "Saba'n Menal Mathani" we find that, it interpreted to Chapter Opening. According to this interpretation, the following question will be formed: What is the secret of equity of Chapter opening with Holy Quran? The following hypothesis answers this in such way that: Three principles of Oneness, Resurrection and Prophethood, have been mentioned in this Surah (Hamd) in shortest words, and this is the reason beyond that, this Surah is equal to Holy Quran.

Research Method

In this subject, has been made several researches which all of them dedicated to explanation of word "Mathani" and to determine the example of "Saba'n Menal Mathani"; While this research, pays attention firstly to: match "Sab'n Menal Mathani" with Chapter Hamd by authentic documents, and secondly to continue searching in the sources for discovering the secret of equity of this Surah with Holy Quran in the verse 87 of chapter Hejr.

This research by descriptive-analytical method aims to discover the secret of equity of this Surah with Holy Quran; For example, if we see in chapter Hejr, verse 87 that word "Saba'n" has been mentioned in indefinite (unknown) form and as a second object for verb "Ataina" and "Quran al-A'zeem" connected to "Sab'n Menal Mathani" so this mentioning, not only elevated the status of Holy Quran but indicated to the value of Chapter Hamd and its equity and harmony with Holy Quran. Because unknown sign (Tanvin Tankir) for nominative form is a reason for being favored as well conjunction letter "waw" shows the unity between two sides of conjunction letter "waw".

Main Body of the Article

In present research, the following questions will be answered: What is the secret of equity of Chapter opening with Holy Quran?, Is comparing "Saba'n Menal Mathani" to Chapter Hamd defensible?, Which kind of relationship is between Surah Hamd and whole Holy Quran? what the most important education of Quran and how is their reflection in this Chapter? In this regard, firstly it has been tried to discover comparing "Saba'n Menal Mathani" with Surah Hamd through authentic sources of narrations, but only from the commentaries of Shiite which mentioned the traditions of Infallible ones not other commentaries. Imam Hasan A'skari (a) in golden chain has narrated from Allah's Messenger (pbuh) that he said: Indeed Allah Almighty... So He Almighty singled me for the favour, by giving the Opening of Book (Hamd) as a favour, and made it as an equity to Holy Quran. Therefore, the relationship between Chapter Hamd and Holy Quran by relying on the literature datas, has been proven as such: that in the verse 87 of Surah Hejr, "Sab'n" has been mentioned in indefinite form and as a second object of verb "Ataina", and "al-Quran al-A'zeem" connected to "Saba'n Menal Mathani"; So, this kind of mentioning is a reason for greatness and favour of Surah Hamd and as well is a sign for unity and existence of deep relationship between chapter Hamd and Holy Quran. After discovering the relationship between Holy Quran and Surah Hamd, the turn will be for identifying the most important education of Holy

Quran, which summarized in three categories: believe in Oneness of Allah, Resurrection Day and Prophethood. And exactly these three categories are reflected in this Chapter (Hamd). This Chapter even is very short and brief, but has the extract of whole Holy Quran in beautiful form which showed by: praise and worship, humiliation and humble and by prayer and supplication. And finally, the conclusion became that: The secret of equity of Chapter Opening with Holy Quran is because of the reflection of whole education of Holy Quran therein, fully and perfectly.

The sources

- *Holy Quran*

1. The books

- Ibn Davud, Hasan ibn Ali (2004), *Rejale Ibne Davud* (Examining the narrators of Hadith by Ibn Davud), Reseached by Mohammad Sadeq Bahrol O'lum, Tehran: Tehran University. (In Arabic)
- Ibn A'shur, Mohammad Taher (no date), *al-Tahrir wa al-Tanvir* (the Writing and the Enlightening), Beirut: History Institute. (In Arabic)
- Ibn Ghazaeri Ahmad ibn Hosain (1985), *Ketab al-Zoa'fa* (Book of Weak Ones), researched by Seyyed Mohammad Reza Hosaini Jalali, Qom: Dar al-Hadath. (In Arabic)
- Imam Hasan A'skari (1988), *The Commentary Attributed to Imam hasan A'skari*, Qom: al-Imam al-Mahdi School. (In Arabic)
- Bahrani Hashem ibn Solaiman (1994), *al-Borhan fi Tafseer al-Qoran* (The Evidence in the Commentary of Quran), Tehran: Be'that Foundation. (In Arabic)
- Balaghi Mohammad Javad, (1999), *Ala' al-Rahman fi Tafseer al-Qoran* (The Favors of The Most Merciful in the Commentary of Quran), Qom: Be'that. (In Arabic)
- Baidhavi A'bdollah ibn O'mar, (1997), *Anvar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'vil* (The Lights of Revelation and The Secrets of Interpretation), researched by Mohammad A'bdorrahman al-Mara'shli, Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tafreshi Mostafa ibn Hosain, (1997), *Naqd al-Rejal* (Criticism of Rejal (science of examining the narrators of hadith)), Qom: Aal al-Bait. (In Arabic)
- Javadi Aamoli A'bdollah, (2016), *Tasnim*, Qom: Esra. (In Persian)
- Haqqi Borosavi Esmae'il, (no date), *Ruh al-Bayan* (The Spirit of Explanation), Beirut: Dar al-Fekr. (in Arabic)
- Hakim Seyyed Mohsen (1995), *Mostamsek O'rvah al-Wothqa* (Grasping the firm handle), Qom: Dar al-Tafseer. (In Arabic)
- Helli Hasan ibn Yusof, (2002), *Rejal al-A'llamah* (Rejal of A'llamah (the book which examines the narrators of hadith)), Najaf Ashraf: al-Matba'h al-Haidariyyah. (In Arabic)
- Helli Hasan ibn Yusof, (1999), *Tahrir al-Ahkam al-Shari'ah A'la Mazhab al-Emamiyya* (the Writing of Religious Laws According to School of Imamiyyah, Qom: Imam Sadeq Institute. (In Arabic)
- Khatjb A'bd al-Karim, (no date), *al-Tafseer al-Qorani bel-Qoran* (Quranic Ckmmmentary by Quran), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Khajui Mazandarani Mohammad Esmaeil, (1992), *al-Favaed al-Rehaleyyah* (Rejali Benefits), researched by Seyyed Mahdi Rajaei, Mashhad: Islamic Research Assembly. (In Arabic)

- Khuei Seyyed Abolqasem, (no date), *al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (The Explanation in The Commentary of Quran), Qom: Institute for Works of al-Imam al-Khuei. (In Arabic)
- Khuei Seyyed Abolghasem, (no date), *Mo'jam Rejal al-Hadith wa Tafseel Tabaqat al-Rejal* (Encyclopedia of men of Hadith and Details of the Levels of Men (of hadith)), (no place), Islamic Institute of Khuei. (In Arabic)
- Darvish Mohyioddin, (1994), *E'rab al-Qoran al-Karim wa Bayanoh* (Syntax of Noble Quran and Its Explanation), Damascus: Dar al-Ershad. (In Arabic)
- Daa'as Hamidan and Qasem, (2004), *E'rab al-Qoran al-Karim* (Syntax of The Noble Quran), Damascus: Daral-Monir. (In Arabic)
- Razi Fakhraddin Mohammad ibn O'mar, (1999), *Mafatih al-Ghayb* (The Keys of Unseen), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani Hosain ibn Mohammad, (1991), *Mofradat Alfadh al-Qoran* (Vocabulary Words of Quran), researched by Safwan A'dnan Davudi, Beirut: Dar al-E'lm. (In Arabic)
- Rowhani Seyyed Sadeq, (1991), *Feqh al-Sadeq* (Jurisprudence of Sadeq), Qom: Imam Sadeq School. (In Arabic)
- Zarkashi Mohammad, (1989), *al-Borhan fi O'lum al-Qoran* (The Evidence in the Science of Quran), Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Sabzevari Mohammad Baqer, (1831), *Zakhirah al-Maa'ad fi Sharh al-Ershad* (the Treasure of Hereafter in Explanation of the Guidance), Qom: A'l al-Bayt Institute. (In Arabic)
- Seyyed Qotb, (1991), *fi Dhelal al-Qoran* (in the Shadws of Quran), Beirut: Dar al-Shoruq. (In Arabic)
- Soyuti Jalaloddin, (2000), *al-Etqan fi O'lum al-Qoran* (the Firmness in Sciences of Quran), Beirut: Dar al-Ketab al-A'rabi. (In Arabic)
- Sadeqi Tehrani Mohammad, (1986), *al-Forqan fi Tafseer al-Qoran bel-Qoran wa al-Sonnah* (The Divider in Commentary of Quran through Quran and Tradition), Qom: Islamic Culture. (In Arabic)
- Saduq Mohammad ibn Babevayh, (1983), *al-Khesal* (the Characteristics), researched by Ali Akbar Ghaffari, Qom: the Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- Saduq Mohammad ibn Babevayh, (1992), *Man la Yahdharahu al-Faqih* (Who does not have the Jurisprudent with him), researched by Ali Akbar Ghaffari, Qom: the Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- Saduq Mohammad ibn Babevayh, (1999), *O'yun Akhbar al-Reza*, researched by Mahdi Lajevardi, Tehran: Publication of Universe. (In Arabic)
- Tabatabaei Seyyed Mohammad Hosain, (1996), *al-Mizan fi Tafseer al-Qoran* (the Criterion in the Commentary of Quran), Qom: The Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- Tabarsi Fadhl ibn Hasan, (1993), *Majma' al-Bayan le I'lum al-Qoran* (the Collection of Expression for Sciences of Quran), Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (2008), *al-Mabsut fi Feqh al-Emamiyya* (the Detail for the Jurisprudence of al-Imamiyyah, Tehran: the Library of al-Mortadhaviyyah for the revival of al-Ja'fariyyah Works (al-Matabah al-Radhaviyyah le Ehya al-A'thar al-Ja'fariyyah). (In Arabic)

- Tusi Mohammad ibn Hasan, (1969), *al-Estebzar fima Ekhtalafa me al-Akhbar* (The Insight about the Narrations are Different, Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (2006), *Rejal al-Shaikh* (Rejal of Shaikh), Qom: the Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (no date), *al-Tebyan fī Tafseer al-Qoran* (the Explanation for the Commentary of Quran), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (no date), *al-Fehrest* (the Index), Najaf Ashraf: al-Radhaviyyah Library. (In Arabic).
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (1986), *Tahzib al-Ahkam* (Edifying the Religious Laws), Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- A'meli Mohammad ibn Ali, (1990), *Madarek al-Ahkam fī Sharh E'badat Sharae' al-Ahkam* (the Documents of Religious Laws in the Explanation of Ritual Issues of (book of) Religious Laws of Islam), Beirut: A'l al-Bayt Institute. (In Arabic)
- A'meli Mohammad ibn Ali, (1990), *Nehayah al-Maram fī Sharh Mokhtasar Sharae' al-Eslam* (the End of Aim in the Explanation of Brief of Religious laws of Islam), Qom: the Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- A'yyashi Mohammad ibn Masu'd, (1959), *Ketab al-Tafseer* (the Commentary Book), researched by Seyyed Hashem Rasuli Mahallati, Tehran: E'Imeyyah Publication. (In Arabic)
- Farahidi Khalil ibn Ahmad, (no date), *al-Jomal fī al-Nahv* (the Sentences in Syntax), Tehran: Esteqlal. (In Arabic)
- Fuladvand Mohammad Mahdi, (2006), *Tarjome Qoran* (Translation of Quran), Tehran: The Office of Studying the Islamic History and Education. (In Arabic)
- Qaraati Mohsen, (2004), *Tafseer Nur* (The Commentary of Light), Tehran: the Cultural Center of the lessons from Quran. (In Persian)
- Kashef al-Ghota Hasan ibn Ja'far, (2001), *Anvar al-Feqahah* (the Lights of Understanding the Religious laws), Najaf Ashraf: Kashef al-Ghota Institute. (In Arabic)
- Kolaini Mohammad ibn Ya'qub, (1986), *al-Kafi* (the Sufficient), Tehran: Dar al-Kerab al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- Kidari Mohammad ibn Hasain, (1995), *Esbah al-Shia'h be Mesbah al-Shari'ah* (Dawn (Morning) of Shiite by the Lamp of Religious laws), Qom: Imam Sadeq institute. (In Arabic)
- Majlesi Mohammad Baqer, (1982), *Behar al-Anvar* (the Seas of Lights), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)

سرّ معادلة فاتحة الكتاب مع القرآن الكريم في الآية ٨٧ من سورة الحجر

سيد كمال حسيني^١ / عبدالواحد مطهري^٢

١. أستاذ مساعد في قسم التفسير وعلوم القرآن، جامعة المصطفى العالمية، قم، إيران.

s.k.hosseini113@gmail.com

٢. خريج في المستوى الرابع، جامعة المصطفى العالمية، قم، إيران.

asiaairantehran@mihamail.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
سورة الفاتحة، التي تُعدّ من السور القصيرة في القرآن الكريم والتي وصفها رسول الله ﷺ بـ «سبعاً من المثاني»، قد عرفت في الآية ٨٧ من سورة الحجر على أنها معادلة للقرآن الكريم كله. والسؤال الأساسي الذي يطرحه هذا البحث هو: ما سرّ معادلة هذه السورة للقرآن الكريم بأكمله؟ يعتمد هذا البحث على المنهج الوصفي - التحليلي، ويهدف إلى الكشف عن سرّ هذه المعادلة. من خلال تحليل تعبيريّ: «سَبْعاً مِنَ الْمُثَنَّى» و «الْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» في الآية، ودراسة الروايات الواردة عن المعصومين عليه السلام، التي تصف سورة الفاتحة بأنها نعمة عظيمة مُمتنة على النبي الأكرم ﷺ، وعدل للقرآن الكريم، ووسيلة لحفظ القرآن من الهجر، وتلاوتها تُعادل تلاوة القرآن كاملاً، يتضح أن انحصار الحمد والربوبية بالله تعالى، الإيمان بالمبدأ والمعاد، وطلب الهداية والسير مع عباد الله المختارين، تمثل المحاور الرئيسة للمعارف القرآنية. وهذه المحاور الثلاثة الأساسية تتجلى بوضوح في سورة الفاتحة، مما يجعلها نموذجاً مكثفاً لمضمون القرآن الكريم.	نوع المقال: بحث تاريخ الاستلام: ١٤٤٤/٠٨/٢٩ تاريخ القبول: ١٤٤٥/١٢/١٥
فاتحة الكتاب، سبعاً من المثاني، معادلة سورة الفاتحة مع القرآن، الآية ٨٧ من سورة الحجر.	الألفاظ المفتاحية
حسيني، سيد كمال و عبدالواحد مطهري (١٤٤٥). سرّ معادلة فاتحة الكتاب مع القرآن الكريم في الآية ٨٧ من سورة الحجر. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ٩٧ - ٧٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.51	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.58.51	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

راز هم‌تایی فاتحه‌الکتاب با قرآن در آیه ۸۷ سوره حجر

سید کمال حسینی^۱ / عبدالواحد مطهری^۲

۱. استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

s.k.hosseini113@gmail.com

۲. دانش‌آموخته سطح چهار، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

asiairantehran@mihanmail.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
سوره مبارکه حمد که جزو سوره‌های کوچک قرآن کریم و به تعبیر رسول خدا ﷺ، سبْعاً من المثنائی است در آیه ۸۷ سوره حجر، برابر با کل قرآن کریم، معرفی شده است. با وجود برابری این دو سوره، سؤال اساسی این است که سرّ هم‌تایی این سوره با کل قرآن کریم در چیست؟ این پژوهش، با روش توصیفی - تحلیلی، در صدد است تا راز هم‌تایی این سوره با کل قرآن کریم را کشف نماید. از تعبیر: «سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي» و «وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» در آیه ۸۷ حجر و روایات معصومان علیهم‌السلام که این سوره را امتنان بر رسول خدا ﷺ، عدل قرآن کریم، تلاوتش در نماز سبب حفظ قرآن کریم از مهجوریت و خواندن آن، معادل کل قرآن کریم، توصیف کرده‌اند، به‌دست می‌آید که انحصار ستایش و ربوبیت به پروردگار، اظهار ایمان به مبدأ و معاد و تقاضای هدایت و همراهی با بندگان برگزیده خداوند، هم در سراسر قرآن کریم محور معارف آن، قرار گرفته و هم به عنوان سه رکن اصلی در سوره مبارکه حمد، بازتاب یافته است.	<p>نوع مقاله: پژوهشی (۷۵ - ۹۷)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲</p>
فاتحه‌الکتاب، سبْعاً من المثنائی، هم‌تایی سوره حمد با قرآن، آیه ۸۷ حجر.	واژگان کلیدی
حسینی، سید کمال و عبدالواحد مطهری (۱۴۰۳). راز هم‌تایی فاتحه‌الکتاب با قرآن در آیه ۸۷ سوره حجر. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۲)، ۹۷ - ۷۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.51	استناد:
https://doi.org/10.22034/15.58.51	کد DOI:
دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.	ناشر:

مقدمه

سوره مبارکه حمد که در ترتیب فعلی و به قولی^۱ در ترتیب نزولی، نخستین سوره قرآن کریم است. از منظر قرآن کریم و روایات معصومان (علیهم السلام) جزو با فضیلت‌ترین سوره‌هاست. این سوره، مطابق آیه ۸۷ سوره حجر: «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» و به‌راستی، به تو سبع المثنی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم»^۲ برابر با تمام قرآن کریم است.

در روایات معصومان (علیهم السلام) از این سوره، با زیباترین تعبیرها، توصیف شده است. رسول‌خدا (صلی الله علیه و آله) زمانی که آموزش سوره حمد را به جابر بن عبدالله انصاری، پیشنهاد می‌دادند آن را ام‌الکتاب و برترین سوره‌ها، معرفی نمودند:

یا جابر، ألا أعلمک أفضل سورة أنزلها الله فی کتابه؟ فقال جابر: بلی - بأبی أنت و أمی، یا رسول الله - علمنیها. فعلمه الحمد لله أم الكتاب.^۳

ای جابر! آیا برترین سوره قرآن را که خداوند، نازل نموده است به شما یاد دهم؟ بله یا رسول الله! پدر و مادرم به فدایت، یادم بده. پس سوره مبارکه حمد، ام‌الکتاب را یادش داد.

آن حضرت (علیه السلام) در حدیث دیگر، خود را در میان پیامبران و امتش را در میان امت‌ها، به داشتن سوره مبارکه حمد، خاص و ثواب تلاوت این سوره را برابر با کل قرآن کریم، توصیف نموده‌اند:

الحسن بن علی بن أبی طالب (علیه السلام) فی حدیث طویل قال: جاء نفر من اليهود إلى رسول الله (صلی الله علیه و آله) فسأله أعلمهم عن أشياء فكان سألهم أخبرنا عن سبع خصال أعطاك الله من بين النبيين وأعطى أمك من بين الأمم فقال النبي (صلی الله علیه و آله) أعطاني الله عز وجل فاتحة الكتاب... قال اليهودي صدقت يا محمد (صلی الله علیه و آله). فما جزاء من قرأ فاتحة الكتاب فقال رسول الله (صلی الله علیه و آله) من قرأ فاتحة الكتاب أعطاه الله عز وجل بعدد كل آية نزلت من السماء ثواب تلاوتها.^۴

سوره حمد در بیان دیگر، فاتحه الكتاب، سبع المثنی، معادل قرآن کریم و سوره اختصاصی رسول‌خدا (صلی الله علیه و آله) معرفی شده است: «إن الله تعالى قال لی: یا محمد ولقد آتيناك سبعاً من المثنی والقُرْآنَ الْعَظِيمَ فأفرد الامتنان علی فاتحة الكتاب، وجعلها بإزاء القرآن العظيم؛ به‌درستی که خداوند به من فرمود: ای محمد (صلی الله علیه و آله)

۱. طوسی، التبیان، ج ۱، ص ۲۳. بلاغی؛ آلاء الرحمن، ج ۱، ص ۵۰؛ خویی؛ البیان، ص ۴۲۰؛ زرکشی؛ البرهان، ج ۱، ص ۲۸۲؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۱۰۸.

۲. حجر / ۸۷.

۳. عیاشی؛ کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۹۸.

۴. صدوق، الخصال، ج ۲، ص ۳۵۵.

و به راستی، به تو سبع المثنی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم. پس با نزول فاتحه‌الکتاب تنها بر من منت نهاد و آن را برابر با قرآن عظیم، قرار داد.^۱ گاهی رسول خدا ﷺ این سوره را با عنوان شریف‌ترین ذخیره در گنجینه‌های عرش الهی، توصیف نموده است:

و ان فاتحة الكتاب أشرف ما في كنوز العرش.^۲

و به راستی که فاتحه‌الکتاب شریف‌ترین چیزی در گنجینه‌های عرش الهی است.

گاهی با تعبیر: برتر از کل قرآن کریم: «عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: لَوْ أَنَّ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وُضِعَتْ فِي كِفَّةِ الْمِيزَانِ وَ وُضِعَ الْقُرْآنُ فِي كِفَّةٍ لَرَجَحَتْ فَاتِحَةُ الْكِتَابِ سَبْعَ مَرَّاتٍ»^۳ اگر واقعا فاتحه‌الکتاب را در یک کفه ترازو و قرآن را در کفه دیگر آن بگذاریم، قطعاً فاتحه‌الکتاب هفت برابر برتری خواهد داشت» و بلکه برتر از تمام کتاب‌های وحیانی: «و الذي نفسي بيده ما أنزل الله في التوراة و لا في الإنجيل و لا في الزبور و لا في القرآن مثلها هي أم الكتاب»^۴ قسم به کسی که جانم در دست اوست خداوند مثل فاتحه‌الکتاب را نه در تورات نازل کرده است، نه در انجیل، نه در زبور و نه در قرآن» از این سوره، تجلیل و تمجید شده است. به فرموده امام رضا ﷺ خواندن این سوره در نمازهای یومیه، به‌خاطر جلوگیری از مہجوریت قرآن کریم و محفوظ ماندن آن، واجب شده است:

أَمَرَ النَّاسُ بِالْقِرَاءَةِ فِي الصَّلَاةِ لئَلَا يَكُونَ الْقُرْآنُ مَهْجُورًا مُضَيَّعًا وَ لِيَكُنْ مُحْفُوظًا مَدْرُوسًا فَلَا يَضْمَحَلُّ وَ لَا يُجْهَل.

مردم به قرائت این سوره در نماز، دستور داده شدند تا قرآن کریم، مہجور واقع نشده و از بین نرود و باید قرآن کریم، محفوظ می‌ماند، مطالعه و یاد داده می‌شد که با تلاوت این سوره در نماز، از بین نمی‌رود و از آن غفلت نخواهد شد.^۵

با توجه به وجود چنین تمجیدها و ستایش‌هایی، این سؤال‌ها مطرح می‌شود که اولاً: راز هم‌تایی سوره حمد با کل قرآن کریم چیست؟ ثانیاً: انطباق «سبعاً من المثنی» در آیه ۸۷ سوره حجر، بر سوره مبارکه حمد، درست و قابل دفاع است؟ ثالثاً: رابطه سوره مبارکه حمد با کل قرآن کریم، از چه نوعی است؟ رابعاً: عناصر محوری معارف قرآن کریم، کدامند؟ و بازتاب آنها در سوره حمد به چه نحو است؟

۱. امام عسکری، تفسیر امام عسکری ﷺ، ص ۲۹.

۲. همان.

۳. نوری، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۳۳۰.

۴. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۸۸.

۵. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۵۷.

در پاسخ به این پرسش‌ها، فرضیه‌های زیر شکل گرفت که اولاً: اصول سه‌گانه معارف دینی: مبداءشناسی، معادشناسی و رسالت‌شناسی، با کوتاه‌ترین الفاظ در سوره حمد، مطرح شده‌اند و همین برخورداری، دلیل هم‌تایی این سوره با کل قرآن کریم خواهد بود. ثانیاً: از روایات معصومان (ع) و گفتار مفسران، انطباق این سوره با سبعا من المثنی، فهمیده می‌شود. ثالثاً: از ایجاد تقابل میان سوره حمد و کل قرآن کریم، در آیه ۸۷ سوره حجر، به دست می‌آید که رابطه اینها تساوی است نه کل و جزء و نه تباین و تضاد.

در مرحله فرضیه‌سازی و تدوین مقاله، اطلاعات به سبک کتابخانه‌ای گردآوری و با روش توصیفی تحلیلی، پردازش گردیده است. قابل ذکر است که تاکنون، کتاب، مقاله و پایان‌نامه مستقل که به کشف راز هم‌تایی این سوره با کل قرآن کریم، پرداخته باشد در هیچ کتابخانه و پایگاه اینترنتی، به ثبت نرسیده است. البته پیش از این، مفسران شیعه و اهل سنت ذیل آیه ۸۷ حجر، از واژه «المثنی» تفاسیر متعددی ارائه داده‌اند؛ چنان‌که پژوهش‌های مرتبط با این موضوع، نیز پیش از این تحقیق، در پایگاه‌های اینترنتی گنجانده شده‌اند. هرچند ارتباط این پیشینه با موضوع مورد پژوهش، خیلی نزدیک نیست در عین حال از باب رعایت ادب پژوهش، اشاره می‌گردد.

پیشینه تحقیق

یک. «تحلیل انتقادی برداشت‌های صورت گرفته از روایات تفسیری سبعا من المثنی». این مقاله، به قلم عبدالهادی فقهی‌زاده و مهدیه دهقانی قناتغستانی، در مجله: **علوم حدیث**، سال بیست و دوم، شماره چهارم، انتشار یافته است. پژوهشگران کوشیده‌اند تا انطباق سبعا من المثنی را بر سوره حمد، از طریق بررسی سندی و دلالتی روایات، نفی نمایند.

دو. «بررسی سندی و دلالتی روایات اهل سنت در تفسیر سبعا من المثنی». محققان محترم؛ عبدالهادی فقهی‌زاده و مهدیه دهقانی قناتغستانی در این پژوهش و پژوهش قبلی، از طریق بررسی سندی و دلالتی روایات، انطباق سبعا من المثنی بر سوره حمد را نفی نموده و تفسیری جدیدی از سبعا من المثنی ارائه می‌دهند. از نظر اینها سبعا من المثنی، بخش‌های از قرآن کریم هستند که در کتاب‌های آسمانی پیشین، وجود داشته و در قرآن کریم دو مرتبه تکرار شده‌اند. این مقاله، در مجله: **مطالعات فهم حدیث**، سال دوم، شماره پنجم، منتشر شده است.

سه. «تعیین مصداق سبعا من المثنی در آیه ۸۷ سوره حجر با توجه به باهم‌آیی موضوعات در قرآن کریم». این مقاله به کوشش مهدیه دهقانی قناتغستانی در مجله: **تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (ع)**، شماره نوزدهم، پیاپی ۵۳، منتشر شده است. نویسنده محترم، از طریق بافت کلامی و پیوست موضوعی آیات سوره حجر، شعراء، نمل، عنکبوت، و آیات پایانی انعام، اعراف، هود، انبیاء، صافات، ص، قمر

و مطلقین، نتیجه می‌گیرد که سبعا من المثنی در آیه ۸۷ حجر، به موضوعاتی اشاره دارند که پیش از این در کتاب‌های آسمانی پیشین، آمده‌اند و در قرآن کریم، تکرار شده‌اند. قرآن عظیم نیز در همین آیه ۸۷ حجر، به موضوعاتی تعلق دارد که فقط بر رسول خدا ﷺ نازل شده‌اند نه پیامبران قبل از آن حضرت.

چهار. «معناشناسی مثنی در قرآن کریم با رویکرد زبان‌شناسی اجتماعی». این تحقیق، به قلم فرهاد زینلی بهزادان، انجام شده و در مجله: **مطالعات قرآن و حدیث**، سال چهاردهم، شماره دوم، چاپ شده است. نویسنده محترم، از طریق کاربرد قرآنی واژه مثنی در آیات: ۸۷ حجر و ۲۳ زمر، و نیز استفاده از دانش زبان‌شناسی اجتماعی، در صدد است تا سبعا من المثنی را بر سوره حمد تطبیق دهد.

پنج. «تعامل تفسیر و حدیث در تعیین هفت مثنی». به قلم اُری ربین و ترجمه مرتضی کریمی‌نیا، در مجله: **ترجمان وحی**، شماره هشتم، اسفند ۱۳۷۹ ش، منتشر شده است. نویسنده تلاش نموده تا سبعا من المثنی را بر وجوه هفت‌گانه پیام قرآن کریم یا هفت صحیفه از صحف انبیاء پیشین، منطبق سازد. شش. «بحشی درباره تعبیر سبعا من المثنی». به کوشش یعقوب جعفری، در مجله: **ترجمان وحی**، شماره نهم، شهریور ۱۳۸۰ ش، به چاپ رسیده است. نویسنده پس از آوردن ده قول در تفسیر سبعا من المثنی، تطبیق آن به سوره حمد را بر دیگر اقوال ترجیح می‌دهد.

هفت. «بازشناسی مفهوم مثنی در قرآن کریم با تأکید بر سیاق آیه ۲۳ سوره زمر». این تحقیق، توسط مهدی مطیع و فایضه علی عسگری، انجام شده و در مجله: **علوم قرآن و حدیث**، سال چهل و پنجم، شماره نود و یکم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲ ش، نشر یافته است. محققان محترم، واژه مثنی را به دو نمود از قرآن کریم، تفسیر کرده‌اند که یکی در لوح محفوظ و دیگری در قالب عبارات عربی، نزول یافته است. در عین حال هردو یک حقیقت هستند.

هشت. «مفهوم تأویلی سبعا من المثنی در روایات بحار الانوار» نوشته فاطمه صالحی است که در فصلنامه **علوم حدیث**، سال بیست و هشتم، شماره یکم، منتشر شده است. این پژوهش با محوریت روایات باب سی و نهم از جلد بیست و چهارم کتاب **بحار الانوار**، با عنوان: انهم علیهم‌السلام السبع المثنی، به نقد و بررسی روایات این باب در سه حوزه؛ مصدر، سند و دلالت، اختصاص دارد. پژوهشگر، پس از ارزیابی روایات به لحاظ منبع، سند و دلالت چنین نتیجه می‌گیرد که انطباق سبعا من المثنی، بر دوازده نفر از امامان معصوم علیهم‌السلام یا هفت نفر از آنها، موافق با معتقدات واقعی است نه شیعیان دوازده امامی؛ زیرا این دسته از شیعیان، به دلائل خاص مادی اعتقاد داشتند که امام هفتم علیه‌السلام زنده است و فعلاً غیبت نموده و روزی قیام خواهد کرد.

با معرفی پیشینه تحقیق، روشن شد که این پیشینه، عموماً به تفسیر مثنی و تعیین مصداق سبعا من

المثانی، تعلق دارند یا لااقل صحت و سقم روایاتی را واکاوی نموده‌اند که مصداق مثانی را شرح داده‌اند. درحالی‌که پژوهش حاضر، پس از تعیین قطعی سبعا من المثانی بر سوره حمد، به راز و رمز هم‌تایی این سوره با کل قرآن کریم، بر اساس آیه هشتاد و هفتم از سوره حجر، پرداخته است.

انطباق سبعا من المثانی بر سوره حمد

در روایات معصومان علیهم‌السلام سبعا من المثانی، به سوره حمد تفسیر شده است. به دو مورد اشاره می‌شود. یک: امام حسن عسکری علیه‌السلام در سند طلایی از امیرمؤمنان علیه‌السلام نقل نموده است که حضرت فرمود: از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شنیدم که فرمود:

وَقَالَ الْحَسَنُ [بْنُ عَلِيٍّ] علیه‌السلام: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه‌السلام ... سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ لِي: يَا مُحَمَّدُ «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» فَأَفَرَدَ الْإِمَامَيْنِ [عَلِيٍّ] بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَجَعَلَهَا بِإِزَاءِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَإِنَّ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ أَشْرَفُ مَا فِي كُنُوزِ الْعَرْشِ.^۱

گرچه در انتساب این تفسیر به امام عسکری علیه‌السلام تردید وجود دارد. به اعتقاد محققان، نخستین فردی که این تفسیر را ساختگی دانست و انتسابش را به امام عسکری علیه‌السلام منکر شد، احمد بن حسین بن عبدالله غضائری است. ابن‌غضائری در **کتاب الضعفاء** خود گفته است اولاً: محمد بن قاسم استرآبادی ضعیف و کذاب است؛ ثانیاً: ابوالحسن علی بن محمد بن سیار و ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد که این تفسیر را برای محمد بن قاسم، نقل کرده‌اند هر دو مجهول هستند؛ ثالثاً: این تفسیر توسط سهل بن احمد بن عبدالله دیباجی جعل و ساخته شده است.^۲

واقعیت آن است که اولاً: محمد بن قاسم استرآبادی، در رجال وضعیتی معلومی ندارد؛ به جز ابن‌غضائری، دیگر رجالیان متقدم، او را نه توثیق صریح کرده‌اند و نه تضعیف صریح؛^۳ ثانیاً: ابوالحسن علی بن محمد یسار و ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد، مانند محمد بن قاسم استرآبادی در میان رجالیان متقدم، نه توثیق صریح دارند و نه مذمت صریح. فقط ابن‌غضائری این دو را مجهول الحال خوانده است؛^۴ ثالثاً: نسبت جعل، به سهل بن احمد بن عبدالله دیباجی، قابل قبول نیست؛ زیرا نجاشی از وی به‌خوبی توصیف نموده است؛^۵ رابعاً: خود احمد بن حسین غضائری، نیز مانند محمد بن قاسم استرآبادی، نزد رجالیان

۱. امام عسکری، **تفسیر امام عسکری** علیه‌السلام، ص ۲۹.

۲. ابن‌غضائری، **کتاب الضعفاء**، ص ۹۸.

۳. خویی، **معجم رجال الحدیث**، ج ۱۸، ص ۱۸۲.

۴. ابن‌غضائری، **کتاب الضعفاء**، ص ۹۸.

۵. نجاشی، **رجال النجاشی**، ص ۱۸۶.

متقدم، نه توثیق صریح دارد و نه تضعیف صریح؛^۱ خامساً: چه بسا از تعبیر برخی رجالیان، فهمیده می‌شود که ابن‌غضائری، در تضعیف افراد زیاده‌روی نموده و با کوچکترین دلیلی، فرد را تضعیف نموده است؛^۲ سادساً: اصلاً انتساب کتاب الضعفاء به ابن‌غضائری، مورد تردید است. آیت‌الله خویی، با این تعبیر: «و قد عرف غیر مرة أن نسبة الكتاب إليه لم تثبت». انتساب این کتاب را به ابن‌غضائری، به شدت نفی نموده است؛^۳ سابعاً: تعدادی از علماء و بزرگان امامیه، مانند: شیخ صدوق، قطب‌الدین راوندی، احمد بن علی طبرسی، ابن‌شهر آشوب مازندرانی، محقق کرکی، شهید ثانی، علامه مجلسی و بسیاری دیگر از فقه‌های امامیه، به روایات محمد بن قاسم استرآبادی اعتماد نموده و در کتاب‌هایشان، به روایات این تفسیر استناد کرده‌اند؛ ثامناً: همین اعتماد بزرگان امامیه، ضعف سند این تفسیر را اگر داشته باشد، جبران خواهد نمود.

عجیب است که آیت‌الله خویی، ابن‌غضائری را به این جهت که از مشایخ نجاشی است توثیق می‌کند: «أحمد بن الحسين بن عبيد الله الغضائري ثقة، لأنه من مشايخ النجاشي».^۴ اما محمد بن قاسم استرآبادی را به رغم معرفی نمودنش به‌عنوان شیخ و استاد شیخ صدوق،^۵ با این تعبیر: «و رواية الصدوق عنه كثيرا لا تدل علی وثاقته».^۶ توثیق نمی‌کند.

به هر حال اعتماد بزرگان امامیه، به تفسیر امام عسکری علیه السلام از یک طرف و عدم قطعیت انتساب کتاب الضعفاء به ابن‌غضائری از سوی دیگر، استناد به تفسیر امام عسکری علیه السلام را مجاز می‌سازد. دلالت حدیث نیز بر انطباق سبعا من المثنی بر سوره حمد روشن است. در واقع رسول‌خدا صلی الله علیه و آله از تقابل «سبعا من المثنی» و «و القرآن العظيم» در آیه ۸۷ سوره حجر، استفاده نموده و سوره حمد را سبعا من المثنی و در برابر قرآن عظیم معرفی کرده است.

دو. شیخ صدوق، از عبدالواحد بن عبدوس نیشابوری عطار، از علی بن محمد بن قتیبه، از فضل بن شاذان نقل نموده که امام رضا علیه السلام در حدیثی فرمودند:

أَمَرَ النَّاسُ بِالْقِرَاءَةِ فِي الصَّلَاةِ لِئَلَّا يَكُونَ الْقُرْآنُ مَهْجُورًا مُضَيَّعًا وَ لِيَكُنْ مَحْفُوظًا مَذْرُوسًا فَلَا يَضْمَحَلَّ وَلَا يُجْهَلُ.^۷

۱. تفرشی، نقد الرجال، ج ۱، ص ۱۱۹.

۲. خواجه‌نوی، الفوائد الرجالية، ص ۲۹۹.

۳. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۸، ص ۱۶۳ - ۱۶۲ و نیز: ج ۹، ص ۳۵۰.

۴. همان، ج ۲، ص ۱۰۵.

۵. همان، ج ۱۸، ص ۱۶۱.

۶. همان، ص ۱۶۳.

۷. صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۴، ص ۴۵۷.

مردم به قرائت سوره حمد در نماز، دستور داده شدند تا قرآن کریم، مهجور واقع نشده و از بین نرود. و باید قرآن کریم، محفوظ می‌ماند، مطالعه و یاد داده می‌شد که با تلاوت این سوره در نماز، از بین نمی‌رود و از آن غفلت نخواهد شد.

در خصوص سند این روایت، با اینکه فضل بن شاذان، از فقیهان و متکلمان جلیل‌القدر امامیه است.^۱ در عین حال نسبت به عبدالواحد بن محمد بن عبدوس و علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری، اختلاف نظر وجود دارد. آیت‌الله خویی، عبدالواحد بن محمد بن عبدوس را از مشایخ شیخ صدوق، معرفی نموده و گفته است که شیخ صدوق، روایت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس را بر طرق دیگر، ترجیح داده و آن را اصح خوانده است. اما خودش، در باره وثاقت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس تردید نموده و وثاقت او را منکر شده است. حتی تصحیح علامه حلی نسبت به روایت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس را نافذ نمی‌داند. روایت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس که علامه حلی، آن را صحیح معرفی نموده است در مورد وجوب کفاره جمع بر کسی که روزه خود را در ماه مبارک رمضان، با حرام افطار نماید وارد شده است.^۲

در مقابل این نظریه اولاً: تعدادی از بزرگان و محققان، با تعبیرات متفاوت، وثاقت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس را تأیید نموده و به روایت او استناد کرده‌اند. شیخ صدوق،^۳ شیخ طوسی،^۴ علامه حلی،^۵ محمد بن علی عاملی،^۶ محقق سبزواری،^۷ میرزای قمی،^۸ ملا احمد نراقی،^۹ سید محسن حکیم،^{۱۰} و بسیاری دیگر از فقهاء امامیه که بر اساس روایت عبدالواحد بن عبدوس، در مورد وجوب کفاره جمع بر روزه‌داری که روزه‌اش را با حرام، افطار نماید فتوا داده‌اند.

ثانیاً: آیت‌الله فاضل لنکرانی در درس خارج خود، وثاقت عبدالواحد بن محمد بن عبدوس را تأیید نموده و قرائنی را به صورت زیر نقل می‌کند. یک. شیخ صدوق بر روایت عبدالواحد بن محمد اعتماد نموده و حتی او را بر طرق دیگر ترجیح داده است. همین اعتماد و ترجیح دادن، دلیل بر وثاقت اوست. دو. شیخ صدوق

۱. طوسی، الفهرست، ص ۱۲۴.

۲. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۲، ص ۴۲ - ۴۱.

۳. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۷۸؛ نیز: عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۱۴.

۴. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۲۰۹. نیز: صدوق، الاستبصار، ج ۲، ص ۹۷.

۵. حلی، تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة، ج ۴، ص ۳۷۲.

۶. عاملی، مدارک الاحکام، ج ۶، ص ۸۴ و نیز: ج ۲، ص ۱۹۰.

۷. سبزواری، ذخیره المعاد، ج ۲، ص ۵۰۷.

۸. قمی، غنائم الايام، ج ۵، ص ۱۷۱.

۹. نراقی، الحاشیة علی الروضة البهیة، ص ۴۲۰. نیز: نراقی، مستند الشیعة، ج ۱۰، ص ۵۲۲.

۱۰. حکیم، مستمسک عروة الوثقی، ج ۸، ص ۳۴۵.

تصریح نموده که هرچه نقل نموده صحیح بوده و یا هرچه را استادش، ابن‌ولید تصحیح نکرده باشد در کتاب‌هایش نقل نمی‌کند. سه. شیخ صدوق در مورد استادش، عبدالواحد بن محمد بن عبدوس طلب رضوان الهی و رحمت الهی نموده است. طلب رحمت و رضوان الهی می‌تواند از اسباب توثیق باشد.^۱

در مورد علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری، آیت‌الله خویی ضمن اعتراف به اینکه محمد بن عمر کشی، به ایشان اعتماد نموده و شیخ طوسی، با تعبیر فاضل از ایشان مدح کرده و علامه حلی و ابن‌داوود حلی، او را در کتاب‌هایشان، جزو گروه مورد اعتماد ذکر نموده‌اند.^۲ در عین حال آیت‌الله خویی می‌گوید نه دلیل بر توثیق این شخص داریم و نه مدح قابل اعتناء از ایشان شده است.^۳

واقعیت آن است که تعدادی از رجالیان متقدم امامیه، مانند: نجاشی^۴ از اعتماد محمد بن عمر کشی به علی بن محمد بن قتیبه سخن گفته است. شیخ طوسی^۵ از ایشان با عنوان فاضل و مصاحب فضل بن شاذان تمجید نموده است. علامه حلی^۶ و ابن‌داوود حلی^۷ نیز ایشان را جزو گروه معتمدان شمرده است. به همین خاطر برخی از فقهاء امامیه اعتماد کشی و توصیف طوسی و ... را دلیل بر حسن حال و توثیق علی بن محمد بن قتیبه گرفته‌اند. کسانی مانند: میرزای قمی^۸، خواجه‌نوی^۹، میرداماد استرآبادی در تعلیقات رجال کشی،^{۱۰} محقق سبزواری،^{۱۱} کاشف الغطاء،^{۱۲} محمد سعید حکیم،^{۱۳} سید صادق روحانی،^{۱۴} سید محسن حکیم،^{۱۵} سید شفتی،^{۱۶} و علی‌رضا صاحبی^{۱۷} از این گروه هستند.

۱. لنکرانی، بررسی وثاقت عبدالواحد بن عبدوس نیشابوری، درس خارج فقه، ۱۳۹۵ ش، مورخ ۱۰/۲۸.

۲. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۳، ص ۱۷۲ - ۱۷۱.

۳. همان، ص ۱۷۲.

۴. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۲۵۹.

۵. طوسی، رجال الشيخ، ص ۴۲۹.

۶. حلی، الرجال، ص ۹۴.

۷. ابن‌داوود، رجال ابن‌داوود، ص ۲۵۰.

۸. قمی، غنائم الايام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۵، ص ۱۷۲.

۹. خواجه‌نوی، الفوائد الرجالية، ص ۲۴۲.

۱۰. میرداماد، رجال کشی مع تعلیقات المیرداماد، ج ۱، ص ۳۸.

۱۱. سبزواری، ذخيرة المعاد، ج ۲، ص ۵۱۰.

۱۲. کاشف الغطاء، انوار الفقاهة - کتاب الصوم، ص ۳۷.

۱۳. حکیم، مصباح المنهاج - کتاب الصوم، ص ۱۸۴ - ۱۸۳.

۱۴. روحانی، فقه الصادق (ع)، ج ۴، ص ۲۱.

۱۵. حکیم، مستمسک عروة الوثقی، ج ۵، ص ۱۳.

۱۶. شفتی، «رسالة فی صیغة التسليم فی الصلاة النافله»، فقه اهل البيت، ش ۳۰، ص ۲۵۲ - ۲۳۹.

۱۷. صاحبی، «علی بن محمد بن قتیبه در آئینه علم رجال»، پژوهش‌های رجالی، ش ۱، ص ۱۲۸ - ۹۸.

در نتیجه علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری، به خاطر اینکه اولاً: مورد اعتماد کشی بوده. ثانیاً: شیخ طوسی از او، به فضیلت تمجید نموده است. ثالثاً: مصاحب و همراه فضل بن شاذان بوده است. رابعاً: بسیاری از روایات احمد بن ادریس از طریق او نقل شده است. خامساً: خبر او در باب وجوب کفاره جمع بر مفطر بحرام، توسط علامه حلی صحیح شمرده شده است و وثوق است و به روایت او اعتماد می‌شود. با تصحیح سند روایت، دلالت این حدیث بر انطباق سبعا من المثنائی بر سوره مبارکه حمد، روشن خواهد شد. با این توضیح که: علت وجوب تلاوت سوره مبارکه حمد در نمازها، جلوگیری از مهجوریت قرآن کریم، معرفی شده است. حفظ یک مجموعه از متروک شدن و مهجور ماندن، وقتی ممکن است که کل آن مجموعه، محفوظ بماند. در نتیجه ثابت می‌شود سوره حمد، برابر با کل قرآن کریم است که تلاوتش، باعث حفظ کل قرآن کریم، از متروک شدن و مهجور ماندن می‌شود.

شاید به خاطر همین هم‌تابی سوره حمد با کل قرآن کریم و جلوگیری از مهجوریت آن است که اگر در نماز، سوره حمد خوانده نشود و یا اگر خوانده شود اما به حروف، حرکات، اعراب و تشدیدهای آن، اخلال ایجاد شود به اتفاق تمام فقهای امامیه نماز باطل می‌گردد.^۱ و ... زیرا در روایت صحیح السند از امام صادق (ع) حقیقت نماز، از کسی که نمازش را بدون سوره حمد، خوانده نفی شده است:

عَلِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ يُونُسَ عَنْ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ فِي صَلَاتِهِ قَالَ لَا صَلَاةَ لَهُ إِلَّا أَنْ يُبْدَأَ بِهَا فِي جَهْرٍ أَوْ إِخْفَاتٍ.^۲

علاوه بر دلیل روایی، برخی از پژوهشگران معاصر، از طریق زبان‌شناسی اجتماعی واژه «المثنائی» با الف و لام در آیه ۸۷ سوره مبارکه حجر و لفظ «مثنائی» بدون الف و لام در آیه ۲۳ سوره مبارکه زمر، دریافته‌اند که واژه مثنائی اولاً: مرتبط با آیاتی خواهد بود که محتوای اصلی آنها، حمد و ثنای الهی است. البته حمد و ثنایی که توأم با صوت و لرزش باشد. ثانیاً: این آیات با تکرار فاصله‌هایی متقارب یا متماثل به یک دیگر، عطف می‌شوند و هنگام تلاوت، تکرار هماهنگ این فاصله‌ها و عطف‌شان بر یکدیگر، ایقاعات صوتی زیبایی را پدید می‌آورند. ثالثاً: سوره مبارکه حمد به دلیل برخورداری از هفت آیه هم فاصله، و داشتن مضمون حمد و ثنای الهی، مصداق سبعا من المثنائی در آیه ۸۷ سوره مبارکه حجر است.^۳

۱. طوسی، المبسوط، ج ۱، ص ۱۰۶؛ کیدری، اصباح الشيعة بمصباح الشريعة، ص ۷۵؛ حلی، المختصر فی شرح المختصر، ج ۲، ص ۱۶۶.

۲. کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۳۱۷.

۳. زینلی بهزادان، «معنی‌شناسی مثنائی در قرآن کریم با رویکرد زبان‌شناسی اجتماعی»، مطالعات قرآن و حدیث، ش ۲، ص ۲۶۲ - ۲۳۹.

رابطه سوره حمد با کل قرآن

در بسیاری از آیات، خداوند نعمت‌هایی را یادآوری نموده است که از باب امتنان، فقط به آخرین پیامبرش تعلق داشته است. در این آیات که هدف از ذکر این نعمت‌ها، تقویت روح و آسایش خیال آن حضرت، معرفی شده است، تاکید گردیده که خداوند، توجه خاصی به آن حضرت، داشته و او همواره مورد لطف، انعام و عنایات ویژه الهی بوده است.

یکی از نعمت‌های بزرگ الهی، نسبت به رسول خدا ﷺ نعمتی است که در آیه ۸۷ سوره حجر، در برابر داشته‌های مادی مشرکان، مطرح شده است:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ * لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ
وَخَفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ^۱

و به راستی، به تو سبع المثنی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم. و به آنچه ما دسته‌هایی از آنان [= کافران] را بدان برخوردار ساخته‌ایم چشم مدوز، و بر ایشان اندوه مخور، و بال خویش را برای مؤمنان فرو گستر.

در این آیات، خداوند پیامبرش را مورد تفقد قرار داده و دل‌داری می‌دهد که از لجاجت دشمنان، فزونی جمعیت آنها و فراوانی امکانات‌شان، هیچ‌گاه نگران نشود؛ زیرا خداوند سبحان، آن حضرت را به داشتن دو نعمت بزرگ: سبع المثنی و قرآن عظیم، مفتخر نموده است. این دو موهبت، علاوه بر قدرت خنثی‌سازی توطئه‌ها و روشن نمودن نقشه‌های دشمنان، با تمام امکانات مادی و زیادی جمعیت‌شان، برابری می‌کنند.

گرچه در تفسیر سبع المثنی، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد، اما روایات معصومان (علیهم‌السلام) و^۲ و تبع آنها بسیاری از مفسران، سبع المثنی را به سوره حمد، تفسیر کرده‌اند. دلیل این تفسیر را با اختلاف چنین گفته‌اند. اولاً: سوره حمد، مشتمل بر هفت آیه است. ثانیاً: سوره حمد، به خاطر اهمیت و عظمت محتوایش، دو بار بر رسول خدا ﷺ نازل گردیده است.^۳ ثالثاً: سوره حمد، مشتمل بر دو بخش (ثنای خداوند و تقاضای بندگان) است. رابعاً: دو بار در هر نماز خوانده می‌شود. خامساً: تنها سوره‌ای است که آیات مترادف دارد.^۴

۱. حجر / ۸۸ - ۸۷.

۲. امام عسکری، تفسیر امام عسکری (علیه‌السلام)، ص ۲۹؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۵۷؛ عیاشی، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۴۹؛ بحرانی، البرهان، ج ۳، ص ۳۸۵.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۵۳۰.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۹۱؛ مدرسی، من هدی القرآن، ج ۵، ص ۴۸۷؛ مغنیه، الکاشف، ج ۴، ص ۴۸۹؛ صادقی

پس از تعیین مصداق سبع المثانی به سوره حمد، رابطه آن با کل قرآن کریم، از دقت در ادبیات و بررسی مفردات آیه ۸۷ سوره حجر: «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ؛ و بهراستی، به تو سبع المثانی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم» روشن خواهد شد.

لام قسم، حرف تحقیق «قد» و فعل ماضی «آتینا» در ابتداء این آیه، هر سه دلیل بر تحقق حتمی وعده خداوند سبحان است.^۱ وعده‌ای که خداوند، قسم یاد می‌کند به‌خاطر تکریم مقام شامخ رسالت و تحقیر دنیای کافران، آن حضرت را به دادن دو چیز بسیار ارزشمند: سبع المثانی و قرآن عظیم، بر کافران و دنیای آنها برتری داده است.

اینکه از نظر ادبی، «سبعاً» نکره را مفعول دوم «آتینا» قرار داده و قرآن عظیم را بر سبع المثانی معطوف نموده است،^۲ هم مقام قرآن کریم را بالا برده و هم به ارزش سوره حمد، اشاره نموده است؛ زیرا اولاً: قرآن را با عظمت توصیف نموده است: «وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ»؛ ثانیاً: سبعاً را با تنوین نکره آورده است تا مطابق قاعده ادبی، عظمت و برتری را برساند؛^۳ ثالثاً: میان قرآن و سوره حمد، از طریق واو عطف^۴ که در اصطلاح ادبی به عطف نسق و عطف به حرف^۵ تعبیر می‌شود اتصال، هماهنگی و رابطه ویژه ایجاد نموده است.

از مجموع این قرائن و نیز تقابل سوره حمد با قرآن کریم و قرار گرفتن آن در یک طرف و باقی سوره‌ها در طرف دیگر^۶ و نیز ذکر اختصاصی این سوره در کنار قرآن کریم^۷ فهمیده می‌شود که رابطه سوره حمد با قرآن کریم، رابطه تساوی است نه رابطه جزء و کل و نه رابطه تباین و تضاد. در واقع سوره حمد با ایجازش، حامل تمام معارفی خواهد بود که در کل قرآن کریم، گنجانده شده‌اند.

تهرانی، الفرقان، ج ۱۶، س ۲۳۵؛ قرائتی، تفسیر نور، ج ۴، ص ۴۷۸؛ جوادی آملی، تسنیم، ج ۱، ص ۲۶۲؛ رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۹، ص ۱۵۹؛ بیضاوی، انوار التنزیل و اسرار التأویل، ج ۳، ص ۲۱۶؛ حقی بروسوی، روح البیان، ج ۴، ص ۴۸۷؛ شاذلی، فی ظلال القرآن، ج ۴، ص ۲۱۵۳؛ ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۱۳، ص ۶۴؛ خطیب، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۷، ص ۲۶۰.

۱. ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۱۳، ص ۶۵.

۲. درویش، اعراب القرآن الکریم و بیانہ، ج ۵، ص ۲۶۱؛ دعاس، اعراب القرآن الکریم، ج ۲، ص ۱۴۹.

۳. مدرس افغانی، المدرس الافضل فیما یرمز و یشار الیه فی المطول، ج ۱، ص ۲۹۹.

۴. دعاس، اعراب القرآن الکریم، ج ۲، ص ۱۴۹؛ درویش، اعراب القرآن الکریم و بیانہ، ج ۵، ص ۲۶۱.

۵. ابن‌احمد، الجمل فی النحو، ص ۲۸۵.

۶. طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۹۲.

۷. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۹، ص ۱۵۹.

از روایات معصومان علیهم‌السلام برابری این سوره با کل قرآن کریم، برداشت می‌شود. رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ لِي يَا مُحَمَّدُ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ فَأَفْرَدَ الْإِمْتِنَانِ عَلَى بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَجَعَلَهَا بِرِزَاءِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَإِنَّ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ أَشْرَفُ مَا فِي كُنُوزِ الْعَرْشِ.^۱

به‌درستی که خداوند به من فرمود: ای محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و به‌راستی، به تو سبع المثنی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم. پس با نزول فاتحه‌الکتاب تنها بر من منت نهاد و آن را برابر با قرآن عظیم، قرار داد و به‌راستی که فاتحه‌الکتاب شریف‌ترین چیزی در گنجینه‌های عرش الهی است.

در این حدیث، از برابری سوره حمد با قرآن عظیم، با عبارت: «وَجَعَلَهَا بِرِزَاءِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ» تصریح شده و از اعطاء آن، به رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با واژه امتنان: «فَأَفْرَدَ الْإِمْتِنَانِ عَلَى بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ» تعبیر گردیده است. این عبارت، چنان‌که واژه‌شناسان گفته‌اند اگر این کلمه به خداوند سبحان، نسبت داده شود به معنای نعمت بزرگ عملی است که گرفتاری فرد را کاملاً از بین می‌برد.^۲ همان‌گونه که اصل رسالت آن حضرت نیز در قرآن کریم، با تعبیر منت آمده است:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ.^۳

به یقین، خدا بر مؤمنان منت نهاد [که] پیامبری از خودشان در میان آنان برانگیخت، تا آیات خود را بر ایشان بخواند و پاک‌شان گرداند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد، قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

به یقین اصل رسالت رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نعمت بزرگی است که انسان‌ها را از بحران بی‌هویتی و نابسامانی‌های اعتقادی، نجات می‌دهد؛ سوره حمد نیز موهبت گرانبگی است که عقیده و عمل انسان را اصلاح ساخته و مردم را در تهاجم عقاید و افکار ویرانگر، با سلامتی و امنیت نجات خواهد داد.

شاید به خاطر همین نقش مؤثر سوره حمد است که آن حضرت، در حدیث دیگری از برتری این سوره بر قرآن کریم، سخن گفته‌اند: «عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم أَنَّهُ قَالَ: لَوْ أَنَّ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَضِعَتْ فِي كِفَّةِ الْمِيزَانِ وَوُضِعَ الْقُرْآنُ فِي كِفَّةٍ لَرَجَحَتْ فَاتِحَةُ الْكِتَابِ سَبْعَ مَرَّاتٍ؛ اگر واقعا فاتحه‌الکتاب را در یک کفه ترازو و قرآن کریم

۱. امام عسکری، تفسیر امام عسکری علیه‌السلام، ص ۲۹. نیز: مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۲۷.

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۷۷۷؛ نیز: مصطفوی، التحقيق، ج ۱۱، ص ۱۹۹.

۳. آل عمران / ۱۶۴.

را در کفه دیگر آن بگذاریم، به‌طور قطع فاتحة الكتاب هفت برابر برتری خواهد داشت.^۱ از آیه ۸۷ سوره حجر و روایات معصومان علیهم‌السلام، برابری سوره حمد با کل قرآن کریم، فهمیده می‌شود و خداوند سبحان، به پیامبرش تذکر می‌دهد که شما نسبت به داشته‌های مادی کافران، با دو سرمایه عظیم، برتری دارید. آن دو سرمایه بزرگ، عبارتند از: قرآن کریم و سوره حمد.

عناصر محوری قرآن در حوزه اعتقادات

آیات متعددی از قرآن کریم، نشان می‌دهند که نظام هستی، بر محور یکتاپرستی، نظم گرفته و تا وقتی که طومار آسمان، مانند کتابی درهم پیچیده شود: «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ»^۲ روزی که آسمان را همچون در پیچیدن صفحه نامه‌ها درمی‌پیچیم» و زمین، دیگرگون گردد: «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ»^۳ روزی که زمین به غیر این زمین مبدل گردد.» و انسان به تمام کارهایی که خود، مستقیماً انجام داده و یا باعث و منشأ آنها، بوده است، آگاه شود: «يُنَبِّئُ الْإِنْسَانَ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ»^۴ آن روز است که انسان را از آنچه از دیرباز یا پس از آن انجام داده آگاهی دهند». محوریت با عنصر توحید، یکتانگری و یکتاپرستی خواهد بود.

۱. توحیدپروری

با اینکه تمام آموزه‌های قرآن کریم، در اوج قرار دارند اما به‌یقین برجسته‌ترین آنها، عنصر توحید است. تنها با رشد بینش توحیدی است که اولاً: باورها، آموزه‌ها و دیگر تعلیمات مکتب اسلام، بارور گردیده و ابتدا و انتهای زندگی انسان، رنگ و بوی الهی می‌گیرد: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»^۵ ما از آن خدا هستیم، و به سوی او باز می‌گردیم». ثانیاً: در پرتو یکتانگری و یکتاپرستی خواهد بود که حیات انسان، جهت، هدف و معنا پیدا می‌کند و انسان موحد، از حیرت و پوچی‌هایی می‌یابد.

چون که توحید با تمام ابعاد و اقسامش، هم‌خوان با سرشت انسان است، قرآن نیز یکتابینی و یکتاپرستی را با برهان‌های قاطع و استدلال‌های عقلی فراوان، القاء نموده است. در حوزه انسان‌شناسی، نقش انحصاری خدای سبحان را در آفرینش انسان، مراحل رشد جنین، تغذیه جنین، تنفس جنین،

۱. نوری، *مستدرک الوسائل*، ج ۴، ص ۳۳۰.

۲. انبیاء / ۱۰۴.

۳. ابراهیم / ۴۸.

۴. قیامت / ۱۳.

۵. بقره / ۱۵۶.

جنسیت جنین، نحوه انتقالش به عالم بیرون از عالم جنین، خواب و بیداری انسان، هدایت فطری و غریزی انسان، تأمین ارزاق عمومی انسان، حیات اجتماعی انسان و ... یادآوری نموده و انسان‌ها را بر مبنای فطرت و سرشت‌شان، به توحید، یکتابینی و یکتاپرستی فراخوانده است. جایگاه توحیدی خدای سبحان، در نظام پیچیده آفرینش انسان، از مرحله خاکی تا مرحله سالمندی، در سوره غافر، چنین بیان شده است:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُؤْتَى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ^۱

او همان کسی است که شما را از خاکی آفرید، سپس از نطفه‌ای، آنگاه از علقه‌ای و بعد شما را [به صورت] کودکی بر می‌آورد، تا به کمال قوت خود برسید و تا سالمند شوید و از میان شما کسی است که مرگ پیش‌رس می‌یابد و تا [بالاخره] به مدتی که مقرر است برسید و امید که در اندیشه فروروید.

واقعاً کدام قدرتی جز خدای سبحان، می‌تواند بر مایع سیال، صورت‌گیری نماید و در تاریکی‌های سه‌گانه شکم مادر، رحم مادر و مشیمه، برای پرورش و رشد سریع جنین، مواد غذایی پاکیزه و تصفیه شده، آب و اکسیژن لازم را برساند؟ به‌راستی کدام نیروی فوق بشری، می‌تواند زمان دقیق تولد جنین را پیش‌بینی نموده تا فعل و انفعالات شیمیایی و تغییرات فیزیکی خاص، در بدن مادر ایجاد شود؟ وانگهی جنین به خارج از رحم مادر، هدایت گردد. مراحل آفرینش، رشد جنین و تولد او، از آیاتی است که بر وحدانیت خدای سبحان دلالت دارند.^۲

۲. معادباوری

باور به زندگی پس از مرگ، از مهم‌ترین معارف قرآنی است و برای اثبات آن در آیات زیادی از قرآن کریم، از برهان‌های قطعی و استدلال‌های دقیق عقلی، استفاده شده است.

روشن‌ترین دلیل بر وقوع معاد، گردش طبیعی شب و روز و ایجاد فصول چهارگانه است:

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَتِ سَحَابًا تَقَالَىٰ سُقْنَا لَهُ يُدْرِكُهَا الْمَاءُ فَأَخْرِجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ.^۳

۱. غافر / ۶۷

۲. مکارم شیرازی، *پیام قرآن*، ج ۲، ص ۸۱ - ۸۰

۳. اعراف / ۵۷

و اوست که باده‌ها را پیشاپیش [باران] رحمتش مژده‌رسان می‌فرستد، تا آنگاه که ابرهای گرانبار را بردارند، آن را به‌سوی سرزمینی مرده برانیم و از آن، باران فرود آوریم؛ و از هرگونه میوه [از خاک] برآوریم. بدینسان مردگان را [نیز از قبرها] خارج می‌سازیم، باشد که شما متذکر شوید.

با توجه به مفهوم معاد که به بازگشت موجودات اشاره دارد، برای برخی از مردم اعاده انسان‌ها پس از مرگ، بعید و حتی غیر ممکن تلقی شده است. قرآن کریم با یادآوری جریان طبیعی، در هدایت و حرکت باده‌ها و نزول باران‌ها و رویش گیاهان و زنده شدن مجدد زمین، به مسئله حیات دوباره انسان‌ها پس از مردن‌شان، تأکید می‌نماید. اگر معاد انسان‌ها، واقعا بعید و نامعقول باشد، باید زمین مرده نیز در بهار، حیات دوباره نیابد و ریشه‌های خشکیده گیاهان و درختان، سبز و بارور نگردند؛ چون حیات و سرسبزی زمین و باروری گیاهان و درختان، مسلم است؛ پس معاد انسان‌ها نیز یقینی خواهد بود.

از این روشن‌تر و مأنوس‌تر پدیده خواب و بیداری انسان است که هر شبانه‌روز، تکرار می‌شود:

وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ^۱

و اوست کسی که شبانگاه، روح شما را [به هنگام خواب] می‌گیرد و آنچه را در روز به دست آورده‌اید می‌داند؛ سپس شما را در آن بیدار می‌کند، تا هنگامی معین به سر آید؛ آنگاه بازگشت شما به‌سوی اوست؛ سپس شما را به آنچه انجام می‌داده‌اید، آگاه خواهد کرد.

۳. رسالت‌پذیری

با توجه به جایگاه ارزشمندی که خدای سبحان، برای انسان‌ها در نظر گرفته و او را به مقام جانشینی و خلافت خود، مفتخر ساخته است،^۲ ضرورت دارد که انسان‌ها، هم در حوزه بینشی و اعتقادی و هم در جنبه رفتاری و عملی، تا اندازه‌ای باید رشد نمایند که صلاحیت رسیدن به چنین مقامی را پیدا نمایند؛ اما تراحم خواسته‌های انسانی، دستیابی به چنین دستاوردی را جز با رهبری انسان کامل و برگزیده الهی، ناممکن ساخته است.

۱. انعام / ۶۰

۲. بقره / ۳۰

به‌خاطر وجود چنین ضرورتی است که بعثت پیامبران الهی ﷺ و رسول خدا ﷺ هم امتنان از جانب خدای سبحان بر مؤمنان، معرفی شده است^۱ و هم حجت را بر عموم مردم، تمام کرده است:

رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِّئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا.^۲

پیامبرانی که بشارتگر و هشداردهنده بودند، تا برای مردم، پس از [فرستادن] پیامبرانی، در مقابل خدا [بهانه و] حجتی نباشد و خدا توانا و حکیم است.

طبق این آیه شریفه، پس از بعثت پیامبران الهی ﷺ و بشارت و انذار خالصانه آنها، انسان‌ها برای توجیه عقاید باطل و رفتار نادرست‌شان، هیچ حجتی علیه خداوند سبحان، ندارند.^۳

از مطالعه آیات قرآن کریم و ملاحظه روح کلی حاکم بر آن، فهمیده می‌شود که سه عنصر توحید، معاد و نبوت در پازل آموزه‌های قرآن کریم، در مرکز قرار گرفته‌اند و جایگاه سایر قطعات معرفتی این پازل، بر محور این سه عنصر، تعیین و ارزش‌گذاری می‌شوند.

در سراسر قرآن کریم، توحید با تمام اقسام و ابعادش، معاد و نحوه وقوعش، نبوت و ویژگی‌های انبیاء با زیباترین برهان‌ها و محکم‌ترین استدلال‌ها، مطرح شده‌اند. همین عناصر در سوره حمد بر رغم ایجاز و اختصارش، با همان گستردگی و زیبایی بازتاب یافته است.

بازتاب عناصر محوری قرآن کریم، در سوره حمد

سوره حمد با ایجازش، عصاره تمام قرآن را در قالب بسیار زیبایی: تمجید و ستایش، تذلل و خشوع، دعا و مناجات، نمایش داده است. مبدأشناسی، معادباوری و رسالت‌پذیری که در دیگر سوره‌ها با قالب‌های تمثیل، انذار، بشارت، داستان، موعظه و ... با طول بیشتری مطرح شده‌اند، در این سوره، ظرف هفت آیه، بیان گردیده‌اند.

۱. جریان توحید در سوره حمد

در سوره حمد، پس از شروع با «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» با استفاده از الف و لام استغراق، تمام ستایش‌ها از هر کسی که صادر شود و به‌خاطر هر کار پسندیده که باشد^۴ تنها به ذات مقدس ربوبی، تخصیص یافته و با «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» به وحدانیت خدای سبحان، در عرصه ذات، صفات و افعال اعتراف شده است.^۵

۱. آل عمران / ۱۶۴.

۲. نساء / ۱۶۵.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۳، ص ۲۱۸؛ رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۱، ص ۲۶۷.

۴. طباطبائی، المیزان، ج ۱، ص ۱۹؛ جوادی آملی، تسنیم، ج ۱، ص ۳۳۶.

۵. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۹.

توصیف خدای سبحان در این آیه شریفه، به «رَبِّ الْعَالَمِينَ» حاکی از آن است که مشکل اصلی بشر در انحرافش از یکتاپرستی و یکتانگری، توحید در خالقیت نبوده است؛ بلکه بشر از طریق توحید در ربوبیت، به انحراف کشیده شده و به دام شرک، افتاده‌اند. در این آیه شریفه، خدای سبحان به «رَبِّ الْعَالَمِينَ» توصیف گردیده تا بر وحدانیت خداوند در ربوبیت و اداره جهان، تأکید گردد. پس تمام هستی، فقط یک آفریننده دارد که شخصا امور آنها را اداره و تدبیر می‌کند. هرچند در برخی موارد، واسطه‌هایی نیز وجود دارند که فقط با اذن خدای سبحان، حق تدبیر امور بندگان و نظام هستی را به عهده می‌گیرند.

۲. معادباوری در سوره حمد

پس از بیان ربوبیت انحصاری خدای سبحان بر تمام هستی و اثبات وحدانیت آن ذات مقدس در حوزه ذات، صفات و افعال، از نقش معاد در جهت تربیت معنوی انسان‌ها، نیز غفلت نشده است. پس از اشاره به رحمانیت خدا در آیه «الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» [خداوند] رحمتگر مهربان، بر مالکیت مطلقه و انحصاری خدای سبحان بر عرصه قیامت، با تعبیر: «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» مالک [و پادشاه] روز جزا [است]. تأکید نموده است. فلسفه این تأکید این است که انسان را هم به رحمت خدا امیدوار نماید و هم از عدالت خدا بترساند. خوف و رجا، بیم و امید را در دل او قرار دهد.^۱

حس مالکیت علی‌الاطلاق خدای سبحان بر عرصه قیامت، از یک‌سو و مملوکیّت علی‌الاطلاق بندگان از سوی دیگر، سبب می‌شوند تا خدای سبحان تنها مرجع تمام پرستش‌ها و تک مصدر تمام یاری‌ها، قرار بگیرد. چنین است که عبد خائف امیدوار، به توحید در عبودیت اعتراف نموده و پرستش و استعانت خود و تمام موحدان را منحصر به ساحت خدای سبحان می‌داند: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ». تو را می‌پرستیم تنها و بس، به جز تو نجویم یاری ز کس.

از تقدیم ضمیر مفرد مفعولی «إِيَّاكَ» بر دو فعل متکلم مع الغیر: «نَعْبُدُ وَنَسْتَعِينُ» فهمیده می‌شود که هر عبادت‌کننده‌ای، به نمایندگی از تمام موحدان عالم، نهایت تذلل و بندگی، نیازمندی و احتیاج خود را فقط به ساحت قدسی الهی، اظهار می‌دارند و اعتراف می‌کنند که خداوند من و تمام هستی، بنده شما هستیم و محتاج و نیازمند عنایت شما. من و تمام هستی، معبود و یاری‌کننده‌ای جز شما نداریم؛ اما شما غیر از من، بنده و پرستنده فراوان داری و تمام هستی، فقط شما را می‌پرستند و تنها شما را مؤثر حقیقی می‌دانند.^۲

۱. جوادی آملی، تسنیم، ج ۱، ص ۳۹۱.

۲. مغنیه، الکاشف، ج ۱، ص ۳۴.

۳. رسالت‌پذیری در سوره حمد

انتخاب راه درست و داشتن خط فکری صحیح، نشانه رشد شخصیت معنوی انسان است. کسی که به این باور رسیده باشد که در تمام هستی، تنها شایسته پرستش و مؤثر حقیقی، فقط خدای سبحان است، حتماً در ادامه هدایت خود، احساس نیاز به خدای سبحان، خواهد نمود. لذا در بهترین حالت‌ها، دعایش این است که «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ؛ به راه راست ما را راهبر باش.»

با توجه به آیات قرآن کریم، راه مستقیم و درست دارای ویژگی‌هایی است؛ اولاً: ثابت و غیرقابل تغییر است؛ ثانیاً: متعدد و پراکنده نیست؛ ثالثاً: رونده‌اش را قطعاً به مقصد می‌رساند؛ رابعاً: تنها راهی است که شیطان، نیروهای خود را بسیج نموده تا در کمین کسانی باشند که از آن راه عبور می‌کنند؛ خامساً: راهی است که انبیاء الهی، صدیقین، شهداء و صالحان، از آن راه رفته‌اند؛ سادساً: همیشه در برابر دو راه انحرافی غضب‌شدگان و گمراهان، قرار دارد.^۱

در نتیجه، حساسیت و خطرهایی فراوانی که در این راه وجود دارند، می‌طلبد تا خدای سبحان، راهنما و رهبر بصیر و شایسته را که اولاً: راه مستقیم را به خوبی تشخیص داده و نسبت به آن، آگاهی عمیق داشته باشد؛ ثانیاً: بر کمین‌گاه‌های شیطانی، نیز شناخت کامل و دقیق داشته باشد برای عموم بندگان، گسیل دارد. در مقابل، بندگان مؤمن که وحدانیت خدای سبحان را در ذات، صفات و فعل، باور نموده و به پدیده معاد، یقین پیدا کرده‌اند نیز چاره ندارند، جز اینکه برای تداوم هدایت و ماندن در صراط مستقیم، به رهبری و هدایت انبیاء الهی علیهم‌السلام تن دهند و همراهی با آنها را از خدای سبحان، بخواهند تا با کمک خداوند، این مسیر خطرناک را با موفقیت ادامه دهند.

نتیجه

با تأمل در آیات سوره حمد، نتیجه می‌شود که این سوره، به‌رغم اختصارش، مشتمل بر تمام معارف قرآن کریم است. سه اصل: توحید، نبوت و معاد که به‌عنوان اصول محوری در کل قرآن کریم، بازتاب گسترده و وسیعی دارند، در سوره حمد، با کوتاه‌ترین عبارت‌ها و روشن‌ترین بیان، مطرح شده‌اند. در واقع آیات سوره حمد، بازخوانی همان معارف سه‌گانه است که در سراسر قرآن کریم، با عبارت‌های دیگر، بیان شده‌اند.

اینکه قرآن کریم در آیه ۸۷ سوره حجر: «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ»^۲ و به‌راستی، به توسع المثنائی [= سوره فاتحه] و قرآن بزرگ را عطا کردیم». سوره حمد را در تراز کل قرآن کریم قرار

۱. قرائتی، تفسیر نور، ج ۱، ص ۳۳.

۲. حجر / ۸۷.

داده و رسول خدا ﷺ را به داشتن این دو نعمت عظیم، متنعم و مورد امتنان قرار داده است، تنها دلیلش این است که سوره حمد مشتمل بر همین اصول سه گانه: توحید، نبوت و معاد است. گویا انسان متعبد با خواندن و دقت در آیات این سوره، به تمام معارف قرآن کریم، شناخت عمیق پیدا نموده و به مقام یک انسان موحد، رسالت‌پذیر و معادباور، رسیده است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

۱. کتاب‌ها

- ابن داوود، حسن بن علی (۱۳۸۳ق)، *رجال ابن داوود*، تحقیق محمد صادق بحر العلوم، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن عاشور، محمد طاهر (بی تا). *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسة التاریخ.
- ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴ش). *کتاب الضعفاء*. تحقیق سید محمدرضا حسینی جلالی، قم: دارالحدیث.
- امام حسن عسکری (۱۴۰۹ق)، *تفسیر منسوب به امام حسن عسکری*، قم: مدرسه الامام المهدی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۶ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت.
- بلاغی، محمدجواد (۱۴۲۰ق). *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*. قم: بعثت.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*. تحقیق محمد عبدالرحمن المرعشلی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تفرشی، مصطفی بن حسین (۱۴۱۸ق). *نقد الرجال*. قم: آل‌البیت.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵ش). *تسنیم*. قم: اسراء.
- حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). *روح البیان*. بیروت: دار الفکر.
- حکیم، سید محسن (۱۴۱۶ق). *مستمسک عروة الوثقی*، قم: دار التفسیر.
- حکیم، محمدسعید (۱۴۲۵ق). *مصباح المنهاج*، قم: دار الهلال.
- حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۷ق). *المعتبر فی شرح المختصر*. قم: سید الشهداء.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱ق)، *رجال العلامة*، نجف اشرف، المطبعة الحیدریة.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). *تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیه*. قم: مؤسسه امام صادق.

- خطیب، عبدالکریم (بی‌تا). *التفسیر القرآنی للقرآن*. بیروت: دار الفکر.
- خواجه‌نوی مازندرانی، محمد اسماعیل (۱۴۱۳ق). *الفوائد الرجالية*. تحقیق سید مهدی رجائی، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية.
- خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا). *البيان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه آثار الامام الخویی.
- خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا). *معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال*. بی‌جا: مؤسسه الخویی الاسلامیة.
- درویش، محیی‌الدین (۱۴۱۵ق). *اعراب القرآن الکریم و بیانه*. دمشق: دار الارشاد.
- دعاس، حمیدان و قاسم (۱۴۲۵ق). *اعراب القرآن الکریم*. دمشق: دار المنیر.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق صفوان عدنان داوودی، بیروت: دار العلم.
- روحانی، سید صادق (۱۴۱۲ق). *فقه الصادق علیه السلام*. قم: مدرسه امام صادق علیه السلام.
- زرکشی، محمد (۱۴۱۰ق). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- سبزواری، محمدباقر (۱۲۴۷ق). *ذخیره المعاد فی شرح الارشاد*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام.
- سید قطب (۱۴۱۲ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۲۱ق). *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دار الکتب العربی.
- صادقی‌تهرانی، محمد (۱۳۶۵ش). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*. قم: فرهنگ اسلامی.
- صدوق، محمد بن بابویه (۱۳۶۲ش). *الخصال*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صدوق، محمد بن بابویه (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صدوق، محمد بن بابویه (۱۳۷۸ق). *عیون اخبار الرضا علیه السلام*. تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ش). *المبسوط فی فقه الامامیة*. تهران: المکتبة المرتضویة لاحیاء الآثار الجعفریة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.

- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۷ق). *رجال الشيخ*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *الفهرست*. نجف اشرف: المكتبة الرضویة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *تهذیب الاحکام*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- عاملی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق). *مدارک الاحکام فی شرح عبادات شرائع الاسلام*. بیروت: مؤسسة آل البيت علیه السلام.
- عاملی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق). *نهایة المرام فی شرح مختصر شرائع الاسلام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). *کتاب التفسیر*. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (بی تا). *الجمال فی النحو*. تهران: استقلال.
- فولادوند، محمد مهدی (۱۳۸۵ش). *ترجمه قرآن*. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳ش). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کاشف الغطاء، حسن بن جعفر (۱۴۲۲ق). *انوار الفقاهة*. نجف اشرف، مؤسسه کاشف الغطاء.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- کیدری، محمد بن حسین (۱۴۱۶ق). *اصباح الشیعة بمصباح الشریعة*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مدرس افغانی، محمد علی (۱۳۶۱ش). *المدرس الافضل فیما یرمز و یشار الیه فی المطول*. قم: دار الکتاب.
- مدرس، محمد تقی (۱۴۱۹ق). *من هدی القرآن*. تهران: محبی الحسین علیه السلام.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). *التحقیق فی کلمات القرآن*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق). *التکاشف*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ش). *پیام قرآن*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- میرداماد استرآبادی، محمد باقر (بی تا). *رجال الکشی مع تعلیقات المیرداماد*. تحقیق سید مهدی رجایی، قم: مؤسسه آل البيت.

میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن (۱۴۱۷ق). *غنائم الايام فی مسائل الحلال و الحرام*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). *رجال النجاشی*. تحقیق سید موسی شبیری زنجانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۲۵ق). *الحاشیة علی الروضة البهیة*. تحقیق رضا استادی و محسن احمدی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). *مستند الشیعة فی احکام الشریعة*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام.

- نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام.

۲. مقاله‌ها

- زینلی بهزادان، فرهاد (۱۴۰۰ش). معنانشناسی مثانی در قرآن کریم با رویکرد زبان‌شناسی اجتماعی. *مطالعات قرآن و حدیث*. ۱۴ (۲). ۲۶۲ - ۲۳۹.

- شفتی، محمدباقر (۱۴۲۴). رساله فی صیغة التسليم فی الصلاة النافلة. *فقه اهل البيت* علیه السلام، ۸ (۲). ۲۵۲ - ۲۲۹.

- صاحبی، علی‌رضا (۱۳۹۵ش). علی بن محمد بن قتیبه در آئینه علم رجال. *پژوهش‌های رجال*. ۱ (۱). ۱۲۸ - ۹۳.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی